

Kâsım el-Kaysî'nin Târîhu't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsîr Tarihi Yazını Açısından Değeri*

Qâsim al-Qaysî's Work Târîkh al-tafsîr and its Vaule in Terms of the Literature
on Tafsîr History*

Yazar Bilgisi Author Information

Mustafa ŞENTÜRK

Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Edirne, Türkiye
Assoc. Prof. Dr., Trakya University Faculty of Theology, Edirne, Türkiye
mustafasenturk@trakya.edu.tr, www.orcid.org/0000-0002-8310-7609

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned with iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1037015
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
8 Temmuz/July 2020	10 Aralık/December 2021

* Bu makale, 23-24 Ekim 2014'te Kayseri'de düzenlenen Tefsir Tarihi Yazını Sempozyumu'nda, "Tefsîr Tarihi Yazını Açısından Kâsım el-Kaysî'nin Târîhu't-Tefsîr Adlı Eseri" isimli tebliğin gözden geçirilmiş halidir.

* This article is the final version of the paper titled "Qâsim al-Qaysî's Work Called Târîkh al-tafsîr in Terms of Writing of Tafsir History" which is orally presented at Symposium on Writing of Tafsir History held on 23-24 October 2014 in Kayseri, the content of which is developed.

Öz

Kâsım el-Kaysî (1876-1955), Irak'ta müderris, kadı ve müftü olarak görev yapmış; Düzenleme, İlim ve Temyîz Kurulları üyeliklerinde bulunmuştur. Vefât ettiğinde Bağdat müftülüğünün yanı sıra Kadirî tarikatının fahrî vaizliğini yürütmekte olan bir ilim, irfân ve devlet adamıdır. Kaysî, çalışmamızın konusunu oluşturan *Târîhu't-tefsîr* adlı bu eserini, aralarında ülkemizin tanınmış âlimlerinden de olan talebeleri için ders kitabı olarak hazırladığını belirtmektedir. Eserin içeriğini üç ana başlıkta toplamak mümkündür: *Tefsir Tarihi, Ulûmu'l-Kur'ân ile Eserleri ve Tefsir Tarihinde Yazılmış Bazı Önemli Tefsirlerin Tanıtımı*. Bu durumda müellifin yukarıda aktardığımız ifadesi ve eserin içeriği göz önüne alındığında, eserin bugün ülkemiz İlahiyat Fakülteleri'nde okutulan "Tefsir Usulü ve Tarihi" dersi formatına uygun bir "ders kitabı" olduğu söylenebilir. Kaysî, eserde tefsir çeşitleri, müfessirler arasındaki yorum farklılıklarının sebepleri ve tefsir tarihinin dönemlerini inceledikten sonra Kur'ân ve tefsir ilimleri ile eserlerine dair malûmât vermiş, ayrıca yaşadığı döneme kadar yazılmış ve medreselerde okutulmakta olan bazı tefsirleri de tanıtmıştır. Çalışmamız, Kaysî'nin bu eserini incelemek ve tefsir tarihi yazını açısından değerlendirmek amacını taşımaktadır.

Tefsir Tarihi yazınının, Celâlüddîn es-Süyûtî (911/1505) ve onun *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eseri ile başladığı söylenebilir. Kaysî'nin *Târîhu't-tefsîr* adlı eseri de Süyûtî'nin bu eserdeki tasnifine göre yazılmış olup *Tefsir Tarihi, Ulûmu'l-Kur'ân ile eserleri ve tefsir tarihinde yazılmış bazı önemli tefsirlerin tanıtımını* içermektedir. Tefsir ilminde usûl ile tarih bilgisini birleştiren bu formatın, günümüz İslâm dünyasında yüksek dinî öğretime dönük yazılan tefsir kitaplarında kabul gördüğü ve uygulandığı bilinmektedir. Kaysî, tefsirleri ve müfessirleri *Tabakâtü'l-müfessirîn* başlığı altında, Sahabe'den başlayarak yaşadığı zamana kadar, toplam 14 hicrî asrı 14 *tabaka/dönem* şeklinde ele alır. Kitabının sonunda tanıttığı on dokuz tefsiri *dönem, yöntem* ve (ya) *ekol* olarak bir tasnife tâbi tutmaz. O, ele aldığı bu tefsirlerin; adı, müellifi, hacmi, yöntemi, etkilendiği ve etkilediği tefsirler, yaygınlığı, -varsa- hâşiye ve şerhleri, rivayetleri kullanma biçimleri, çeşitli âlimlerin o eser hakkındaki görüşlerine dair bilgiler verir; kendisi de olumlu-olumsuz değerlendirmelerde bulunur. Kaysî, *Târîhu't-tefsîr*'de fikhî, tasavvufî, felsefî ve ilmî tefsirlere yer vermekle birlikte, muhtemelen dönemsel olarak daha önce zikrettiği için, son kısımda tanıttığı bu tefsirleri ekollere göre tasnife tâbi tutmamıştır.

Kâsım el-Kaysî, *Târîhu't-tefsîr*'de ayrıca kısaca tefsir çeşitleri ile müfessirler arasındaki görüş ayrılıklarının sebeplerini incelemiş; *tefsir, te'vîl* ve *tefsir tarihi* kavramlarını kısaca açıklamıştır. Ancak muhtemelen Zürkânî'den (1367/1948) beri günümüzde mu'tâd olan *tercüme* kavramına ve bir nevi tefsir olarak kabul edilebilecek Kur'ân'ın tercümesi meselesine yer vermemiştir. Tercüme konusunun hem bir tefsir biçimi hem modern ve Kaysî'nin yaşadığı dönemde tartışılan bir konu olduğu düşünülürse, müellifimizin Kur'ân'ın tercümesi meselesine değinmemiş olması bir eksiklik olarak telakkî edilebilir.

Günümüze kadar yapılan tefsir tarihi çalışmalarında, *tefsir tarihi yazını* hakkında derli toplu bilgiler bulmak mümkün değildir. Bu sorun, tefsir tarihi yazını ve problemleri üzerine yazılan müstakil çalışmalarla son dönemde giderilmeye çalışılmıştır. Bize göre bundan sonra yapılacak tefsir tarihi çalışmalarında bu durum göz önünde bulundurulmalı ve ilgili eksiklik giderilerek, bu tür eserlerde *tefsir tarihi yazınına* ait bilgilere de yer verilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tefsir Tarihi, Tefsir Usulü, Kur'ân, Kâsım el-Kaysî.

Abstract

Qāsim al-Qaysī (1876-1955) served as a mudarris, qāḍī and muftī in Iraq, and he was a member of Regulatory and Scholarly Boards, along with Boards of Appeals. At the time of his death, he was a scholar, a man of wisdom and a statesman, who was an honorary preacher in the Qādirī sect, in addition to being the mufti of Baghdād. Qaysī noted that he prepared the work titled *Tārīkh al-tafsīr*, which is the focus of the present study, as a textbook for his students, among whom are well-known scholars of our country as well. The content of the work is organized into three sections: the history of tafsīr, the science of the Qurʾān, his works, and the presentation of some important tafsīrs. It is apparent from what the author of the work states and the content of the work that this work is a “textbook,” similar to the “Tafsīr Methodology and History” taught in the current theology faculties of our country. In his work, Qaysī elaborates on the types of tafsīrs, the reasons for the differences between the commentaries and the periods of the history of tafsīr. He goes on to provide information about the science of the Qurʾān and tafsīr, along with his own works. He also introduces some works of tafsīrs written and taught in madrasas, up to the period in which he lived. The present study aims to examine this work of Qaysī and to evaluate it in terms of the literature on tafsīr history.

The studies on the history of tafsīr can be traced back to Jalāluddīn al-Suyūṭī (911/1505) and his work *Ṭabaqāt al-mufasssīrīn*. Qaysī's work *“Tārīkh al-tafsīr”* was also written according to al-Suyūṭī's classification provided in his work, and it includes an introduction to tafsīr history, the sciences of the Qurʾān and some major works of tafsīrs, written until his time. It is known that this format which combines uṣūl (methodology) and history knowledge in the science of tafsīr is accepted and used in the tafsīr books written for higher religious education in today's Islamic world. Qaysī addresses tafsīrs and mufasssīrs in 14 hijrī centuries under the title of *Ṭabaqāt al-mufasssīrīn*, beginning with the companions of Muḥammad, up until his own time, in 14 periods. He doesn't classify the nineteen tafsīrs that he introduces at the end of his book into periods, methods and/or schools. He provides information about these tafsīrs, such as their titles, authors, volumes, methods, the works of tafsīr that they influenced and were influenced by, their prevalence, annotations and commentaries (if any), ways of using narrations, and the views of various scholars on these works. He also offers his positive or negative evaluations about them. Although Qaysī included Islamic jurisprudential, mystical, philosophical and scientific tafsīrs in *Tārīkh al-tafsīr*, he does not classify these tafsīrs that he introduces in the last part, according to schools, probably because he mentions them periodically earlier.

Qāsim al-Qaysī also briefly addresses the types of tafsīr and the reasons for the differences in perspectives among the mufasssīrs in *Tārīkh al-tafsīr*; he also briefly explains the concepts tafsīr, ta'wīl and tafsīr history. However, he includes neither the term translation, which has been commonplace probably since Zurqānī (1367/1948), nor the issue of the translation of the Qurʾān, which can be considered as a kind of tafsīr. Given that the issue of translation is both a form of tafsīr and a modern issue, discussed during the time when Qaysī lived, the author's not touching upon the translation of the Qurʾān can be considered as a shortcoming.

It is not possible to find methodical information about the literature on tafsīr history in the studies that have been carried out on this issue so far. Some independent studies on the history of tafsīr and its problems have recently addressed this problem. It is clear that this should be considered in future studies

on the history of tafsîr, and such works should also include information on the tafsîr history literature, so that related shortcomings should be eliminated.

Keywords: Tafsîr, Târîkh al-tafsîr, Uşûl al-tafsîr, The Qur'ân, Qâsim al-Qaysî.

Giriş

Kâsım el-Kaysî, 1292/1876'da Bağdat'ta doğmuş, mahalle okulunda Türkçe ve Farsça eğitimi görmüş ve Bağdat'ın meşhur ulemasından dersler almıştır. Hocaları arasında Haydariyye Medresesi müderrislerinden Abdülmuhsin et-Tâî, Şer'î Temyîz Mahkemesi başkanı Abdülvehhâb en-Nâib ve allâme Gulâmu Rasûl gibi âlimler bulunmaktadır. Ayrıca Kâdirî Tekkesi müderrisi Abdüsselam eş-Şevvâf'tan icâzetlidir.

Kâsım el-Kaysî; Atâullah el-Habîb, Hasan en-Nâib ve Alâüdddîn en-Nâib, yanı sıra bir dönem Osmanlı Meclis-i Mebûsân üyeliği de yapmış olan Arap şair ve edebiyatçısı Ma'rûf er-Rusâfî (1875-1945)¹ ve ülkemizin tanınmış âlimlerinden Kayserili merhûm İbrahim Eken (1927-2010) gibi talebeler yetiştirmiştir².

Özellikle *Ferâiz* ilminde uzman olan Kaysî, Irak'ta müderris, kadı ve müftü olarak görev yapmış; ayrıca Düzenleme, İlim ve Temyiz Kurulları üyeliklerinde bulunmuştur. Vefât ettiği Bağdat müftülüğünün yanı sıra Kadirî Tarikatı'nın fahrî vazîliğini yürütmekte olan Kaysî'yi, bütün bu yönüyle bir ilim, irfân ve devlet adamı olarak nitелеmek, yanlış olmayacaktır.

Kaysî'nin Tefsir ve Hadis'e dair basılmış ve basılmamış eserleri ve çoğu ayet tefsiri olmak üzere, basılmamış risâleleri vardır³.

1955/1374'te vefat eden Kaysî'nin mezarı, Bağdat'taki Geylânî Kabristanı'ndadır.

1. Kâsım el-Kaysî'nin *Târîhu't-Tefsîr* Adlı Eseri

Öncelikle çalışmamızda *Târîhu't-Tefsîr*'in, Irak'ta yapılan 1966 baskısını⁴ kullandığımızı belirtmeliyiz. Buna göre eser, 160x240 mm kitap boyutunda olup *giriş*, *içindekiler* ve *dizin* hariç 138 sayfadır. Bu çalışmada, Kaysî'nin eserinde adı geçen müfessirlerin vefat tarihleri için, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi'ndeki (DİA) bilgileri esas alınmış ve burada verilen tarihler tercih edilmiştir⁵.

Kâsım el-Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*'e yazdığı önsözünde, eseri talebeleri için ders kitabı olarak hazırladığını belirtmektedir⁶. Eserin içeriğini üç ana başlıkta toplamak mümkündür: *Tefsir Tarihi*, *Ulûmu'l-Kur'ân ile Eserleri* ve *Tefsir Tarihinde Yazılmış Bazı Önemli Tefsirlerin Tanıtımı*. Bu durumda müellifin yukarıda aktardığımız ifadesi ve eserin

¹ Erol Ayyıldız, "*Ma'rûf er-Rusâfî*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/69-71.

² İbrahim Eken, "Hayatı ve Vasiyeti" (Erişim 11 Eylül 2014).

³ Kâsım el-Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr* (el-Livâû'r-Rûkn Mahmûd Şit Hattâb'ın, "*eş-Şeyh Kâsım el-Kaysî*" adlı "Giriş" yazısı), (Matbaatü'l-Mecmer'el-İmiyyi'l-İrâkî, 1385/1966), 3-14.

⁴ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 3-179.

⁵ Kitapta zikredilen müfessirlerin, müellif ya da yayıncı ve(ya) editör tarafından verilen vefat tarihlerinde, bazen 1-2 yıl gibi farklılıklar bazen de Alkame b. Kays, Hasan el-Basrî, Hâkim en-Nisâbûrî'de olduğu gibi fâhiş hatalar yapılmıştır. O nedenle çalışmamızda vefat tarihi bilgileri için Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi'ni (DİA) esas aldık. Bkz. Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 54-56. Krş. *DİA*'nın ilgili maddeleri.

⁶ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 15.

içeriği göz önüne alındığında, eserin bugün ülkemiz İlahiyat Fakülteleri'nde okutulan "Tefsir Usulü ve Tarihi" dersi formatına uygun bir "ders kitabı" olduğu söylenebilir⁷.

1.1. *Târîhu't-Tefsîr*'in İçeriği

1.1.1. Tefsir Tarihi: Tanımı ve Konusu

Kaysî, eserinde öncelikle iştikak kaidesinden hareketle *tefsir* kelimesinin lügat anlamını verir. Bedî'in kısımlarından olup 'mütakellimin başkasının açıklamasına ihtiyaç duymayacak şekilde açıktan konuşması' anlamındaki tefsire atıftan sonra, kelimenin bir Kur'ân ilmi olarak terim anlamına dair Fahreddîn er-Râzî (606/1210), Ebû Hayyân (745/1344), Zerkeşî (794/1392) ve (Molla) Fenârî'nin (834/1431) tanımlarını özetle aktarır. Tefsirin "efrâdını câmi agyârını mâni" bir tanımını yapmanın çok zor olduğunu belirtir.

Daha sonra *tarih* kavramını ele alan Kaysî, *tarihin* zamanın geçmiş, gelecek ya da mutlak olarak belirlenmesi; *tarih ilminin* de milletlerin ve şahısların durumları, âdetleri, olayları, yönetimlerini konu edindiğini hatırlatır ve bu ilmin faydalarına değinir.

Kaysî bu başlık altında son olarak *tefsir tarihi* kavramını tanımlar. Ona göre *tefsir tarihi*, tefsirin Hz. Peygamber'den (sas) sâdır olduğu andan itibaren günümüze kadar, algılamaya ve ekollere göre kayıt altına alınması, tedvîni, tasnifi, tertipini; ayrıca tefsirin geçirdiği dönemleri ve tefsirdeki değişimi konu edinen ilimdir⁸.

Kaysî burada dikkat çekmese de, kabul edilecektir ki, *tefsir tarihi* kavramı, tefsir literatürü için modern dönemde ortaya çıkmış yeni bir kavramdır. Geçtiğimiz yüzyıldan bu yana oluşan tefsir tarihi kavramı ve tefsir tarihi disiplininin müfredatı incelendiği zaman, Kaysî'nin tefsir tarihi için yaptığı bu tanımın oldukça başarılı olduğu ve hâlen güncelliğini koruduğu söylenebilir.

1.1.1.1. Tefsir Çeşitleri ve Müfessirler

Kâsım el-Kaysî, üç grup müfessir bulunduğunu, buna göre *birinci grubun* tefsirde sadece selefin rivayetleri, sebab-i nüzûl ve îrâb ile yetinenler olup bu gruptakilerin Kur'ân'ı anlamada nasipsiz olduklarını söyler. *İkinci grup* müfessir ise "anlamın tekrar olmadığını" farkında olarak Allah'ın (cc) kendisine verdiği dirayet gücünü kullananlardır. Ona göre aralarında Celâleddîn el-Mahallî (864/1459) ile Celâleddîn es-Süyûtî (911/1505), Zemahşerî (538/1144), Kadı Beyzâvî (685/1286) ve Râzî'nin de bulunduğu *üçüncü grup* ise tefsirlerinde her iki yöntemi de (rivayet ile dirayeti) başarıyla uygulayabilen müfessirlerdir.

Kaysî'ye göre sadece seleften gelen nakillere dayanan *birinci gruptaki* müfessirler, rivayetleri çoğu zaman zayıf-sahih ayrımı yapmadan derlemişler; kâinâtın başlangıcı, varlığın sır ve hikmetleri gibi konularda; Ehl-i Kitâb'ın, özellikle de Kâ'b el-Ahbâr (32/652-53?), Vehb b. Münebbih (114/732), Abdullah b. Selâm (43/663-64) gibi yahudi bilginlerin nakillerini tahkik etmeden alıp tefsirlerini bu tarz isrâîliyyât haberleri ile doldurmuşlardır. *İkinci grup* müfessirler, Arap dilinden hareket ederek, rivayeti esas almamışlar ve kendilerine ulaşan bilgileri tahkik ve tashih etmeden kabul etmemişlerdir. *Üçüncü grupta*

⁷ Nitekim eserin bugün bazı üniversitelerde tefsîr dersi için ders kitabı olarak tavsiye edildiği görülmektedir.

Örnek olarak bkz. Câmîatü'l-Ma'rifeti'l-Âlemiyye, (Erişim 11 Eylül 2014).

⁸ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 17-20.

olup sahih rivayet ile dirayeti başarılı bir biçimde birleştirenler ise “her iki kâseden de içen” ve böylece kınanmaktan uzak olan müfessirlerdir⁹.

Kaysî, klasik ayırmadan hareketle, *anlaşılabilirlik açısından* Kur’ân tefsirinin üç çeşit olduğunu söyler. Buna göre *birincisi*, Allah’tan başka hiç kimsenin muttali olamayacağı ve O’nun zâtı ile esmâ ve sıfatlarının mahiyeti türünden bilgiler olup üzerine söz söylemek câiz değildir. *İkincisi*, -bir görüşe göre- hurûfu mukatta’a gibi sadece Hz. Peygamber’in bilebileceği bilgilerdir. *Üçüncüsü* ise Allah’ın, elçisine, O’nun da ümmetine öğrettiği bilgilerdir. Bu da iki kısma ayrılır. *Biri* sema’a/nakle dayanan esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensûh, kırâat ve lehçeler gibi bilgiler; *diğeri* araştırmaya dayanan ve lafızlardan hüküm çıkarma yoluyla elde edilen bilgilerdir. Bunlar da iki kısım olup *biri* hakkında konuşmanın ihtilafı olduğu müteşâbih ayetlerin te’vîli gibi konular, *diğeri* ise aslî, fer’î ve irâbî hükümler gibi üzerinde konuşulmasında sakınca olmayan kısımdır. Çünkü bu hükümler kaide ve kıyaslara bina edilmiştir¹⁰.

Belirtmek gerekir ki, Kaysî'nin tefsir çeşitleri ile bunlara göre eser telif eden müfessirlerin gruplarına dair bu tasnifi, eserin bu kısmında değil de ilk olarak verilmesi, daha açık söylemek gerekirse, önce tefsir çeşitlerinin sonra müfessir gruplarının verilmesi, bize göre sistematik açıdan daha doğru olacaktı. Ancak biz bu çalışmada müellifi takip ederek, içeriği ona göre derledik.

Kaysî, bu bölümde son olarak “nehyedilen re’y ile tefsir” konusuna yer verir. Ona göre bu tarz tefsir beş çeşit olup bunlar özetle *ilimsiz, delilsiz, mezhepçi, istihsân ve hevâya dayanan tefsir* ile *müteşâbihâtın tefsiridir*¹¹. Bu noktada Kaysî'nin istihsân ve müteşâbihlerin tefsiri ile ilgili söyledikleri dikkat çekicidir. Hanefî bir âlim olmasına rağmen Kaysî'nin istihsân ile tefsir konusunda söylediğini, “istihsân ve hevâya dayanan tefsir” ifadesinden de anlaşılacağı gibi, istihsânın kuralsız ve keyfî kullanımı; müteşâbihâtın tefsiri konusundaki yaklaşımını ise mutlak müteşâbihler ile ilgili olabileceği şeklinde anladığımızı belirtmeliyiz.

1.1.1.2. Müfessirler Arasındaki Görüş Ayrılıklarının Sebepleri

Müellifimiz, tefsir ilmindeki ihtilafların nedenlerini ayrı ayrı başlıklar halinde on iki madde olarak işler. Bunlar; *kırâat, irâb, anlam farkı, eşsesli kelimeler, ıtlak-takyîd, umûm-husus, hakikat-mecâz, hazf, zâid kelime, takdîm-tehîr, nesh* ve *Hz. Peygamber (sas) ile Selef'ten gelen rivayet farklılıklarıdır*.

Kaysî, bu başlıklar altında her bir konuyu bir giriş-gelişme-sonuç kompozisyonu şeklinde değil, sadece konuya ait örnekleri vermek ve oluşan anlam farklılıklarını belirtmek sûretiyle işler¹².

1.1.1.3. Tefsir Tarihinin Dönemleri

Kâsım el-Kaysî, tefsir tarihini; tefsirin hıfz/ezber ile kayıt altına alınması, tedvîni, Sahabe ve Tâbiûn görüşlerinin derlenmesi ve tertip sırasına göre tam tefsirlerin yazılması şeklinde dört dönem olarak ele alır.

⁹ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 20-22.

¹⁰ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 22-23.

¹¹ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 23. Krş. Cevdet Bey (1344/1926), *Tefsir Usulü ve Tarihi*, haz. Mustafa Özel, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002), 62.

¹² Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 23-48. Krş. Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 51-62; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 224-227.

Kaysî, *tefsirin ezber ile kayıt altına alındığı birinci dönemi* “Hz. Peygamber’in (sas) ve Sahabe’nin (ra) tefsiri” olarak ele alır. Ona göre bu dönemde Arapların dili üzerine parça parça inen Kur’an Sahabe tarafından anlaşılıyordu. Anlaşılmayan ayetleri de Hz. Peygamber tefsir etmekteydi. Bu dönemde tefsir, yazılmış ve müstakil değil, ancak ezberlenmekte olan bir ilimdi. Hz. Âişe’nin ifadesiyle, Cebrâîl’in kendisine öğrettiği sayılı bazı durumlar olmak üzere, Hz. Peygamber’den nakledilen yorumlar da bütün Kur’an’a nispetle azdı. Bu da *mücmelin tefsiri, müşkilin açıklanması, umûmun tahsîsi, mutlakın takyîdi ve mugayyebâta dair bilgi verilmesi* gibi hususlardı.

Kaysî, bu durumların tefsirine dönük Hz. Peygamber’den gelen ilk rivayetlere örnek olarak namazın keyfiyeti, rekât sayıları ve zekât ölçüleri ile orucun başlangıç vaktini belirlemek için kullanılan “beyaz ve siyah ip” teşbihinin açıklanması, imana zulüm karıştırmamanın şirk olacağı, hırsızın sağ elinin kesileceği, yemîn keffâreti olarak tutulacak üç gün orucunun ard arda olacağı, Rûm ordularının Persler’e gâlip geleceği örneklerini verir.

Kaysî, son olarak bu kısımda Yahyâ b. Ebû Kesîr’in (129/747) tefsir açısından ‘Sünnet’in Kitâb’a ihtiyacından daha çok Kitâb’ın Sünnet’e muhtaç olduğu’ şeklindeki sözü ile Ahmed b. Hanbel’in (241/855), “Bunu söylemeye cesaret edemem. Ancak diyebilirim ki ‘Sünnet, Kitâb’ı tefsir eder ve açıklar.’” sözünü naklederek, Kur’an-Sünnet ilişkisini pekiştirmeye çalışır.

Kaysî, bu noktada başını Hz. Ali’nin (40/661) çektiği, önde gelen sahâbî müfessirlere örnek olarak “Tercümânü’l-Kur’ân, Hıbrü’l-Ümme ve Reîsü’l-Müfessirîn” olarak bilinen İbn Abbas (68/687-88), İbn Mes’ûd (32/652-53), “Seyyidü’l-Kurrâ” olarak bilinen ve Kur’an’ı cem eden dört kişiden biri olan Übey b. Kâ’b (33/654?) ve Abdullah b. Ömer’i (73/692) zikreder. Ayrıca Enes b. Mâlik (93/711-12), Ebû Hureyre (58/678), Câbir b. Abdullah (78/697), Ebû Mûsâ el-Eşarî (42/662-63), Abdulah b. Amr b. Âs (65/684-85) ve Hz. Peygamber’in kâtibi Zeyd b. Sâbit’i (45/665?) anar¹³.

Kaysî’ye göre *ikinci dönem, tefsirde tedvînin başladığı “Tâbiûn Dönemi”dir*. Tâbiûn, tefsirde Sahabe’nin izinden gitmiş ayrıca kendi ictihâdlarına dayanmışlardır. Bu dönemde tefsir, yukarıda isimlerini aktardığımız bazı mühtedî Ehl-i Kitâb âlimlerinden yapılan nakiller aracılığıyla Tevrât ve İncil kaynaklı bilgilerden etkilenmiştir. Bu dönemde İbn Cüreyc (150/767) ile tefsir sahasında yazılmış ilk eserin sahibi olan ve bu sahada dönemin en bilgini sayılan Saîd b. Cübeyr (94/713?) öne çıkmıştır. Ayrıca Câbir b. Yezîd el-Cu’fî (128/746); İbn Abbas’ı takip eden *Mekke ulemâsı* Mücâhid (103/721), Atâ b. Ebû Rebâh (114/732), İkrime (105/723), Tâvûs b. Keysân (106/725); İbn Mes’ûd’un izinden giden *Kûfe ulemâsı* Alkame b. Kays (62/682), Esved b. Yezîd (75/694), İbrâhîm en-Nehâî (96/714), Şa’bî (104/722); Zeyd b. Eslem’in (136/754) takipçileri (oğlu) Abdurrahmân b. Zeyd (?) ve Mâlik b. Enes (179/795); ayrıca Hasan el-Basrî (110/728), Atâ b. Ebû Seleme (135/752), Muhammed b. Kâ’b el-Kurazî (108/726), Ebu’l-Âliye er-Riyâhî (90/709), Dahhâk b. Müzâhim (105/723), Atıyye el-Avfî (111/729-30) ve Katâde b. Diâme (117/735) gibi âlimler zikredilebilir¹⁴.

Üçüncü dönemde Sahabe ve Tâbiûn’un tefsir görüşleri derlenmiş ve bu doğrultuda çeşitli eserler telif edilmiştir. Ancak derlenen bu eserlerin bugün bilinen düzende ve

¹³ Kaysî, *Târîhu’t-Tefsîr*, 49-53.

¹⁴ Kaysî, *Târîhu’t-Tefsîr*, 53-54.

ayetlerin tertip sırasına göre olmadığını belirtmek gerekecektir. Kaysî, bu dönemde Süfyan b. Uyeyne (198/814), Ebû Süfyân Vekî' b. Cerrâh (197/812), İbn Râhûye (238/853), Şu'be b. Haccâc (160/776), Yezîd b. Hârûn (206/821), Âdem b. Ebû İyâs (220/835), Abdürrezzâk es-San'ânî (211/826-27), Ravh b. Ubade (205/820), İbn Ebû Şeybe (235/849), Abd(ullah) b. Humejd (219/834) vb. âlimlerin öne çıktığını belirtir¹⁵.

Abbasiler Devri'ne (132/750 - 655/1258) rastlayan *tefsir tarihinin dördüncü dönemi, tertip sırasına göre tam tefsirlerin yazılmaya başlandığı* dönemdir. Abdülmelik b. Cüreyc (150/767), Süddî (127/745) ve İbn İshâk'ın (151/768) tefsirlerinin kendisi değil, ancak mazmûnu Taberî (310/923) ile bize kadar gelmiştir.

Bu dönemde *et-Tefsîru'l-Kebîr (Câmiu'l-Beyân)* sahibi Taberî, İbn Ebû Hâtim (327/938), İbn Mâce (273/887), Hâkim en-Nîsâbûrî (405/1014), İbn Merdûye (410/1020), İbn Hıbbân (354/965), İbnü'l-Münzir en-Nîsâbûrî (318/930?), Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (324/935-36) ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî (373/983) öne çıkmıştır¹⁶.

Bu dönemde bazı âlimler Kur'ân tefsirinde sadece Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerle yetinmek ya da yanı sıra başka görüşlere yer vermek arasında karar vermekte zorlanmışlar; diğer bazıları ise dil, esbâb-ı nüzûl ve nâsih-mensûh konularındaki becerilerine güvenerek, dirayet metodunu uygulamaktan geri durmamışlardı. Taberî'ninki gibi bazı tefsirler her iki metodu da başarıyla sergilemiştir. Bazı âlimler de iki metodu tefrîk etmek üzere, *tefsir* kelimesini rivayet, *te'vîl* kelimesini de dirayet için kullanmışlardır¹⁷.

Bir sonraki aşamada, aralarında Zeccâc (311/923), Ebû Bekr en-Nakkâş (351/962), Ebû Cafer en-Nehhâs (338/950) ile [ikisi de Endülüslü olan] Mekki b. Ebû Tâlib (437/1045) ve Ebu'l-Abbas el-Mehdevî'nin (440/1048-49) bulunduğu âlimler, faydayı önceleyerek rivayetlerin senedlerini hazfetmişlerdir.

Daha sonra senedleri özetleyerek, görüşleri de kırparak aktaran bir ekol oluşmuş, tefsire bir takım sokuşturmalar girmiş ve sahih olanla illetli olan karışmıştır. Böylece Kaysî'ye göre her düşündüğünü söyleyen, her aklına geleni paylaşan ve onu doğru kabul edip kendisinden sonrakilere nakleden bir gürûh oluşmuştur.

İlimler çoğalıp da uzmanlaşma derinleşince, her bir sahanın âlimleri sanki Kur'ân sadece o ilmi açıklamak için inmişçesine Kur'ân'ı sadece tek bir yönden tefsir etmeye başlamışlardır. Nahivci, kıssacı, fakîh, bid'atçı, mezhepçi, sûfi; her biri, Kur'ân'ı kendine göre tefsir etmişlerdir¹⁸.

Özetle Kaysî'ye göre eski müfessirler, kendi zamanlarının telif anlayışına uygun olarak, çeşitli şekillerde gelen görüş ve hadisleri ravilerine isnad etmişler; ancak nâsih-mensûh, sebab-i nüzûl ve mukteza'l-hâl gibi Hz. Peygamber'den gelen ve Sahabe döneminde bilinen unsurlarla manaları açıklamak için bu isnadları kısa tutmuşlardır. Dil açıklamalarına, irâbın inceliklerine ve beyânın nüktelerine yönelmemişlerdir. Zira bunlar, o zamanın tefsir anlayışında alışılmış konular değildi. Ancak bu alanda çokça kitap telif edilip bir yandan da Arapça'nın fasîh konuşulduğu dönem geride kalınca, dilbilim tefsir sahasına girmiştir. Bu alanda muhakkik müfessirler, mesela Zemahşerî (538/1144) h. 6.

¹⁵ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 54-55.

¹⁶ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 55- 56.

¹⁷ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 57.

¹⁸ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 57- 63.

asırdaki görünmüştür. Her hâlükârda bu durum ilimlerin Nahiv, Sarf, Tarih gibi birbirinden ayrışmasıyla, Abbasiler Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Bu ilimler Allah'ın kelâmını anlamak ve müfessirlerin yolunu aydınlatmak için birbirleriyle yardımlaşmışlardır¹⁹.

1.1.2. Tefsir İlimleri ve Eserleri

Kaysî, bu başlık altında -kendi ifadesiyle hepsi bunlarla sınırlı olmamakla birlikte- "Ulûmu'l-Kur'ân" olarak da zikredilen tefsir ilimlerini, yirmi sekiz ara başlık halinde ele alır. Bunlar aşağıda verilmiştir:

* <i>Tabakâtü'l-Müfessirîn</i>	* <i>Emsâlü'l-Kur'ân</i>	* <i>Garîbü'l-Kur'ân</i>
* <i>Kırâa</i>	* <i>İ'câzü'l-Kur'ân</i>	* <i>Âyetlerin Fâsılları</i>
* <i>Yazı ve Te'lîf</i>	* <i>Ahkâmu'l-Kur'ân</i>	* <i>Sûre Başlangıçları</i>
* <i>Nesh</i>	* <i>Havâssu'l-Kur'ân</i>	* <i>Vücûh ve Nezâir</i>
* <i>Sebebü'n-Nüzûl</i>	* <i>Cedelü'l-Kur'ân</i>	* <i>Garîbu't-Tefsîr</i>
* <i>İ'râbu'l-Kur'ân</i>	* <i>Mübhemâtü'l-Kur'ân</i>	* <i>Sûre ve Âyetler Arasında. Münâsebet</i>
* <i>Bedâiu'l-Kur'ân</i>	* <i>Müşkilü'l-Kur'ân</i>	* <i>Fezâilü'l-Kur'ân</i>
* <i>Müteşâbihü'l-Kur'ân</i>	* <i>Müfredâtü'l-Kur'ân</i>	* <i>Hakikat ve Mecâz</i>
* <i>Aksâmu'l-Kur'ân</i>	* <i>Kur'ân Okuma Âdâbı</i>	* <i>Teşbîh ve İstiâre</i>
		* <i>Resm-i Mushaf ve Yazım Âdât</i>

Kaysî, bu ara başlıklar altında ilgili Kur'ân ilmine dair bir tanım yapıp müfessirlerin bu ilim hakkındaki görüşlerine atıflar yaptıktan sonra tarih sırasına göre bu ilmin meşhur âlimleri ile varsa eserleri hakkında bilgiler verir²⁰.

Bu noktada tefsir tarihi ile doğrudan ilgili olduğu için, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* başlığına yakından bakmanın yeterli olacağını düşünüyoruz. Kaysî, bu başlık altında Sahabe'den başlayarak 1-14. hicrî asırlarda Muhammed Abduh (1322/1905) ve Tantâvî Cevherî (1358/1940) gibi modern dönem müfessirlerine ve tefsir yazmamış olsalar da kendi yöresinde tanınan ve çeşitli tefsir çalışmaları bulunan tefsircilere kadar, gelen âlimleri ve eserlerini zikreder. Bazen de eser hakkında bir cümlelik olumlu ya da olumsuz yargılarda bulunur²¹.

Ignaz Goldziher'den (1850-1921) başlayarak çoğu Batılı ve Arap müellifleri gibi, Kaysî'nin burada Tantâvî Cevherî ile aynı dönemde yaşamış ve tefsir yazmış olan türk müfessirler, mesela Elmalılı Muhammed Hamdi (1356/1942) ile Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'nin (1369/1949) tefsirlerine değinmemiş olmasının sebebini; *doğal* ya da *yapay/ideolojik bir süreçte* mi²², başka bir ifadeyle bu tefsirlerin dili yani Türkçe yazılmış

¹⁹ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 63-64.

²⁰ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 64-122.

²¹ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 65-86.

²² İsmail Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği -Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler", *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]*, 11-12 Haziran 2005, ed. Ömer Kara (Bursa: Kurav Yayınları, 2007) 106-111; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, ed. Bilal Gökör vd. (Ankara: İlim Yayıma Vakfı Yayınları, 2011), 91-92.

olmasında mı, yoksa “kayıp halkada”²³ yer al(dırıl)malarında mı aramak gerektiği hususunu, bu konuda yapılacak derinlikli araştırmalara bırakacağız.

1.1.3. Tefsir Tarihi Açısından Önemli Bazı Tefsirler

Kâsım el-Kaysî, tefsirlerin tanıtımına geçmeden önce tefsire duyulan ihtiyaç ve tefsirin amacı hakkında bir giriş yazar. İbn Abbas'a göre Bakara Sûresi 2/269. ayette zikredilen ve kişiye hayır olarak verilen *hikmetin*; Kur'ân'ın nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih, takdîm-tehîr, helâl-haram ve mesellerini, bir diğer tabir ile Kur'ân ilimlerini bilmek olduğunu hatırlatır.

Tefsir'in, öğrenilip öğretilmesi farz-ı kifâye bir ilim olarak konu, amaç ve ihtiyaç bakımından en şerefli ilim olduğunu söyler. Ancak İslam ülkelerinde dinî ilimler tahsil eden talebenin tefsir ilmine gereken ilgi ve özeni göstermediği ve tefsire dair bir şeyler okuduklarında bile tefsir dışında her şeyle meşgul olduklarından yakınır²⁴.

Müellifimiz daha sonra bu başlık altında -kendi ifadesiyle- zamanındaki insanların ellerinde dolaşan ve şer'î ilimler talebesinin tedrîsât yaptığı ve aşağıda müellifleri ile birlikte verilen on dokuz tefsirin tanıtımına yer verir.

Hâzin (741/1341)	<i>Lübâbü't-Te'vîl</i>
Celâlüddîn el-Maḥallî (864/1459)	<i>Tefsîru'l-Celâleyn</i>
Celâlüddîn es-Süyûtî (911/1505)	<i>Tefsîru'l-Celâleyn</i>
Zemaḥşerî (538/1144)	<i>Keşşâf</i>
Beyḍâvî (685/1286)	<i>Envâru't-Tenzîl</i>
Ebussu'ûd (982/1574)	<i>İrşâdü'l-Aklı's-Selîm</i>
Râzî (606/1210)	<i>Mefâtîhu'l-Ġayb</i>
Süyûtî (911/1505)	<i>ed-Dürü'l-Mensûr</i>
Muḥyiddîn İbn Arabî (638/1240)	<i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm</i>
Nizâmüddîn Neysâbü'rî (730/1329?)	<i>Ġarâibü'l-Kur'ân</i>
İbn Abbâs (68/687-88)	<i>Tefsîr</i>
İbn Keşîr (774/1373)	<i>Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm</i>
Şevkânî (1250/1834)	<i>Fethu'l-Kadîr</i>
Şiddîk Hasan Han (1307/1890)	<i>Fethu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân</i>
Şe'âlibî (875/1470)	<i>el-Cevâhiru'l-Hisân</i>
İsmâîl Haḫḫı Bursevî (1137/1725)	<i>Rûhu'l-Beyân</i>
Beğavî (516/1122)	<i>Me'âilmü't-Tenzîl</i>
Nesefî (710/1310)	<i>Medârikü't-Tenzîl</i>
Ṭaberî (310/923)	<i>Câmiu'l-Beyân</i>
Âlûsî (1270/1854)	<i>Rûhu'l-Me'ânî</i>

Kaysî bu tefsirlerin; adı, müellifi, hacmi, yöntemi, etkilendiği ve etkilediği tefsirler ile kendine has görüşleri, yaygınlığı, -bazen isimlerini zikretmese de- varsa hâşiye ve şerhleri, rivayetleri kullanma biçimleri, çeşitli âlimlerin bu eser hakkındaki görüşlerine

²³ Düccane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası”, *İslâmiyât*, 2/4 (1999), 64-71. Bu konudaki eksikliği Bilmen'in önemli ölçüde giderdiği, son dönemde ise Cerrahoğlu ve Demirci'nin aksine Sofuoğlu'nun konuya bigâne kalmadığı söylenebilir. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen (1391/1971), *(Büyük) Tefsir Tarihi II*, (Ankara: DİB Yayınları, 1962), 27-464; Mehmed Sofuoğlu (1987/1407), *Tefsîre Giriş*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 360-376.

²⁴ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 122-125.

dair bilgiler verir; kendisi de olumlu-olumsuz yargılarda bulunur. Örneğin Hâzin'in tefsiri için en yaygın ve fakat bir "yalanlar mecmûası" olduğu, Süyûtî'nin zayıf rivayetlere yer verdiği, Muhyiddîn İbn Arabî tefsirinin Kur'ân'ı tahrîf, dîni tahrip ettiği, İbn Abbâs tefsirinin *Kâmûs* sahibi Fîrûzâbâdî'nin (817/1415) yazdıklarından çıkarıldığı, İbn Kesîr tefsirinin kendi alanında ve tertipinde iyi bir tefsir olduğu, Şevkânî ile Siddîk Hasan Han tefsirlerinin rivayet ile dirayeti güzel bir şekilde birleştirdiği, *Rûhu'l-Beyân*'ın zayıf ve uydurma rivayetlerden uzak kalamadığı, Neseî tefsirinin Ehl-i Sünnet görüşlerini içerip bid'at fırkalarının görüşlerinden uzak olduğu, Âlûsî tefsirinin ise tertip ve tahkikte bir ikincisinin olmadığı değerlendirilmelerinde bulunur.²⁵

Bu tefsirlere şöyle bir bakıldığında, bunların *dönem, yöntem* ve (ya) *ekol* olarak bir tasnife tâbi tutulmadığı ve bu durumun Kaysî'nin eseri için şekil açısından bir eleştiri konusu olduğu söylenebilir. Bu tefsirlerin ağırlıklı olarak Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerden oluştuğu görülmektedir²⁶. İstinâ olarak Şevkânî ve Siddîk Hasan Hân gibi modern dönem müfessirlerine değinilmesi; Irak'ta ve Bağdat'ta önemli sayıda şîi yaşamasına rağmen, Tûsî (460/1067) ve Tabresî (548/1153) gibi ılımlı olan müfessirlerinki hâric, şîi tefsirlere değinilmemesi ise dikkat çekicidir. Bize göre ilk durumun sebebi Şevkânî ve Siddîk Hasan Hân'ın yaşadıkları dönemde ses getirmiş olmaları, ikinci durumunun sebebi ise Kaysî'nin yaşadığı dönem ve bölgedeki Sünnî-Şîi ayrışmasının derinliği ile açıklanabilir.

Kaysî, medresede Tefsir Tarihi dersini okutma görevini üstlenince elinde bir kaynak bulunmadığını ve kendisinin bu kitabı yazmak durumunda kaldığını söyleyerek, olası eksiklikler için okuyucuları insafa davet eder. Kitabı hicrî 14. asrın altıncı on yılının üçüncü sene ve sekizinci ayın sekizinci günü, yani 08 Şaban 1363 (29 Temmuz 1944) yılında bitirdiğini belirtir²⁷.

2. *Târîhu't-Tefsîr*'in Tefsir Tarihi Yazını Açısından Değeri

Ülkemizde *tefsir tarihi yazını*, genelde günümüz tefsir çalışmalarında, özelde de öncelikle bulunması gereken tefsir tarihi çalışmalarında ihmal edilmiştir²⁸. Bu eksiklik ayrıca bazı tebliğ/makale çalışmalarında²⁹ giderilmeye çalışılsa da bunun yeterli

²⁵ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 126-152.

²⁶ Mehmet Paçacı, "Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, ed. Bilal Gökçür vd. (Ankara: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011), 72-74; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürü", 105, 109-112.

²⁷ Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*, 152-153.

²⁸ Örnek olarak bkz. Ignaz Goldziher (1850-1921), *İslâm Tefsîr Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu, (İstanbul: Denge Yayınları, 1997), 19-391; Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 11-167; Muhammed Abdülazîm Zürkânî (1367/1948), *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1415/1995), 2/14-72; Bilmen, *Tefsir Tarihi II*, 27-464; Abdullah Mahmûd Şehhâte, *Târîhu'l-Kur'ân ve't-Tefsîr*, (el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1392/1972) 7-196; Muhammed Hüseyin ez-Zehbî (1397/1977), *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, (Kahire Mektebetü Vehbe, 1421/2000), 1/27-341, 2/5-457, 3/3-236; Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâmi hattâ'l-Asri'l-Hâdir*, (Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâfiyye, 1409/1988), 1/7-447, 2/460-809; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi I-II*, (Ankara: Fecr Yayınları, 1996) 1/7-508, 2/7-430 Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2003), 13-279; Mustafa Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 9-326.

²⁹ Örnek olarak bkz. Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenme", 103-114; Muhammet Abay, "Tefsir Tarihi İçin Bir Veritabanı Modeli", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2007), 40-44; Mesut Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi' Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, (İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi Yayınları, 2010) 429-433.

olmayacağı açıktır. Görebildiğimiz kadarıyla ülkemizde bu konuda ilk sistematik bilgiler, Abdülhamit Birışık'ın çalışmalarında³⁰ yer almaktadır. Bu alandaki en derli toplu bilgileri ise bu boşluğu fark etmiş ve konuyla ilgili *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri* adında müstakil bir eser kaleme almış olan Mustafa Karagöz vermektedir³¹. Karagöz, sözünü ettiğimiz bu çalışmada, tefsir tarihi literatürüne ait tabakât ve mezhebî eserler olmak üzere *müstakil*; tefsirlerin mukaddimleri, Kur'ân ilimleri-tefsir usûlü adlarıyla yazılanlar ve ilimler tarihi ile ilgili olanlar olmak üzere *müstakil olmayan* çalışmalara dair doyurucu bilgiler vermektedir³².

İslâm Medeniyeti'nde *tabakât* geleneğinin başlaması ve bu geleneğin tefsir sahasında "Tabakâtü'l-Kurrâ" olarak ürün vermesi h. 3. asra kadar götürülebilirse de³³; *Tefsir Tarihi Yazıcılığı'nın*, oldukça geç bir dönemde, kendisi de bu eksikliği dile getiren³⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî (911/1505) ve onun muhtemelen *el-İtkân*'ındaki son kısmı genişleterek alfabetik sıra ile yazdığı *Tabakâtü'l-Müfessirîn* adlı eseri ile başladığı söylenebilir³⁵. Süyûtî bu eserinde müfessirleri, özetle Sahabe ve Tâbiün olmak üzere *Selef*, Ehl-i Sünnet'in *rivayet* ve *dirayet ehli müfessirleri* ile Mu'tezile, Şîa ve diğer "bid'atçı" fırka müfessirleri olmak üzere dört gruba ayırır³⁶. Muhtemelen Süyûtî'den de önceye dayanan³⁷ bu tasnifin omurgasının günümüze kadar yazılan tefsir tarihi kitaplarında³⁸ korunduğu görülmektedir.

Kaysî'nin bu çalışmada ele alınan *Târîhu't-Tefsîr* adlı eseri de Süyûtî'nin bu tasnifine göre yazılmış olup daha önce belirttiğimiz gibi *Tefsir Tarihi*, *Ulûmu'l-Kur'ân ile eserleri* ve *tefsir tarihinde yazılmış bazı önemli tefsirlerin tanıtımını* içermektedir. Bu yönüyle eserin, Kaysî'nin çağdaşı sayılabilecek Cevdet Bey tarafından yazılan *Tefsir Tarihi*

³⁰ Abdülhamit Birışık, "Müfessir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/499-500; Abdülhamit Birışık, "Tabakat (Tefsir)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/290-291. Ayrıca bkz. Mehmet Suat Mertoğlu, "Tefsir (Literatür)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/293.

³¹ Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2012), 14, 16-19.

³² Mustafa Karagöz, *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*, 53-93. Ancak Mustafa Karagöz'ün çalışmasında müellifimiz Kaysî'nin *Târîhu't-Tefsîr* adlı çalışmamızın konusu olan bu eserini gözden kaçırdığı anlaşılmaktadır.

³³ Zamanımıza ulaşmış en eski tabakat kitabının İbn Sellâm el-Cumahî'nin (231/846[?]), *Tabakâtü Fuḥûlî's-Şuarâ'sı*, kırâat alanında yazılmış en eski biyografi eserinin ise Halife b. Hayyât'a (240/854-55) nispet edilen *Kitâbü Tabakâti'l-Kurrâ'* olduğu bilgileri için bkz. İsmail Durmuş, "Tabakat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/288; Birışık, "Tabakat (Tefsir)", 39/290-291.

³⁴ Celâlüddîn es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1. basım, 1396/1976), 21.

³⁵ Benzer değerlendirmeler için bkz. Birışık, "Müfessir", 31/499; Abay, "Tefsir Tarihi için Bir Veritabanı Modeli", 40; Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi' Adlı Eseri", 430.

³⁶ Süyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, 21.

³⁷ Benzer bir değerlendirme için bkz. Çalışkan, "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenme", 103-104.

³⁸ Örnek olarak bkz. Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 11-167; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 2/14-72; Bilmen, *Tefsir Tarihi I*, (Ankara: DİB Yayınları, 1955), 9-161; Bilmen, *Tefsir Tarihi II*, 27-464; Muhammed Tâhir İbn Âşûr (1393/1973), *et-Tefsîr ve Ricâlüh*, (Mecmeu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1417/1997), 9-215; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, 1/12-341, 2/5-457, 3/3-236; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, 1/7-447, 2/460-809; Fahd b. Abdurrahmân b. Süleyman er-Rûmî, *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr ve Menâhicüh*, (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1419/1988), 7-172; Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1421/2000), 326-377; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/7-508, 2/7-430; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 13-279.

gibi³⁹, bugün ülkemiz İlahiyat Fakülteleri'nde okutulan "Tefsir Usulü ve Tarihi" dersi formatına uygun bir "ders kitabı" olduğu söylenebilir.

Tefsir ilminde usûl ile tarih bilgisini birleştiren ve müellifimiz Kaysî'nin de kullandığı bu formatın, günümüz İslâm dünyasında yüksek dinî öğretime dönük yazılan tefsir kitaplarında kabul gördüğü ve uygulandığı söylenebilir⁴⁰.

Kaysî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn* başlığı altında, Sahabe'den başlayarak yaşadığı zamana kadar, toplam 14 hicrî asrı 14 *tabaka/dönem* şeklinde ele alarak, tefsirleri ve müfessirleri buna göre zikreder. Belki de dönemsel olarak burada zikrettiğinden dolayı, kitabının sonunda tanıttığı on dokuz tefsiri *dönem, yöntem* ve (ya) *ekol* olarak bir tasnife tâbi tutmaz. Ancak bize göre yine de bu durum şekil açısından bir eleştiri konusudur. Müellifimiz tanıttığı bu tefsirlerin; adı, müellifi, hacmi, yöntemi, etkilendiği ve etkilediği tefsirler, yayınlığı, -varsa- hâşiye ve şerhleri, rivayetleri kullanma biçimleri, çeşitli âlimlerin bu eser hakkındaki görüşlerine dair bilgiler verir; kendisi de olumlu-olumsuz değerlendirmelerde bulunur.

Tefsir tarihi içeriği açısından baktığımızda, eserin; ana hatlarıyla tefsir tarihine, Ulûmu'l-Kur'ân eserlerine ve tefsir tarihinde yazılmış bazı önemli tefsirlerin tanıtımına yer verdiği göz önüne alınırsa, "ders kitabı" formatında başarılı bir çalışma olduğu söylenebilir.

Eser, ayrıca kısaca tefsir çeşitleri ile müfessirler arasındaki görüş ayrılıklarının sebeplerini; *tefsir*, *te'vîl* ve *tefsir tarihi* kavramlarını kısaca açıklamıştır. Ancak muhtemelen Zürkânî'den beri günümüzde mu'tâd olan *tercüme* kavramına ve bir nevi tefsir olarak kabul edilebilecek Kur'ân'ın tercümesi meselesine yer vermemiştir. Tercüme konusunun hem bir tefsir biçimi hem modern⁴¹ ve Kaysî'nin yaşadığı dönemde tartışılan bir konu olduğu düşünülürse, müellifimizin Kur'ân'ın tercümesi meselesine değinmemiş olması bir eksiklik olarak telakkî edilebilir.

Kaysî, eserde fikhî, tasavvufî, felsefî ve ilmî tefsirlere yer vermekle birlikte, bu tefsirleri ekollere göre tasnife tâbi tutmamıştır.

Kur'ân'ın metinleşme sürecine ve Kur'ân metninin güvenilirliğine dönük oryantalist ilginin başladığı dönemde⁴² yaşamış olan Kaysî'nin *Târîhu't-Tefsîr*'de, esasında

³⁹ Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 11-167. Benzer bir değerlendirme için bkz. Okumuş, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi' Adlı Eseri", 428. Bilmen'in de bu yöntemi devam ettirdiği ve "Tefsir Tarihi" adıyla iki cilt olarak yayınladığı eserin 1. cildi, kendi ifadesiyle "Usul-i Tefsir" 2. cildi ise "Tabakatü'l-Müfessirîn" den oluşacaktır. Bilmen, *Tefsir Tarihi II*, 3.

⁴⁰ Örnek olarak bkz. Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, 1/12-348, 2/6-337; Subhî es-Sâlih (1407/1986), *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 24. Basım, 2000), 15-340; Rûmî, *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr*, 7-172; Kattân, *Mebâhis*, 5-377; Adnân Muhammed Zerkûr, *Ulûmu'l-Kur'âni ve İcâzüh*, (Amman: Dâru'l-A'lâm, 1426/2005), 13-323; Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü*, 31-319; Mesut Okumuş (vd.), *Tefsîr*, ed. M. Akif Koç, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 15-372.

⁴¹ Mustafa Şentürk, "Modern Dönemde Kur'ân'ın Türkçeye Çevrilmesi Mâcerası Zeki Mugâmiz'in Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi", *Osmanlı Toplumunda Kur'ân Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, ed. Bilal Gökkr vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2013) 493-499.

⁴² Bilal Gökkr, "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 11-17. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Selahattin Sönmezsoy, *Kur'an ve Oryantalistler*, (Ankara: Fecr Yayınları, 1998), 176-192, 203-225; Muhammed Mustafa el-A'zami, *Kur'ân Tarihi*, çev. Ömer Türker, Fatih Serenli, (İstanbul: İz Yayınları, 2006), 369-389.

ayrı bir alan olmakla birlikte Kur'ân tarihine yer vermemiş olması, bize göre eserin önemli bir eksikliğidir.

Yine bu tür eserlerde mu'tâd olan müfessirin bilmesi gereken ilimlere, eserde yer verilmemiştir. Son olarak kendisinden önceki ve sonraki tefsir tarihi eserleri gibi⁴³, *Târîhu't-Tefsîr*'de günümüzde halen bir sorun olarak duran tefsir tarihi yazıcılığı ve müellefatına dair bilgi verilmemesi hususu, eleştiri konusu yapılabilir. Ancak bu durumun sorumluluğunu sadece Kaysî'nin omuzlarına yüklemenin haksızlık olacağını belirtmek gerekecektir.

Sonuç

Kaysî'nin *Târîhu't-Tefsîr* adlı eseri, Süyûtî'nin *Tabakâtü'l-Müfessirîn*'deki tasnifi ile başlayan tefsir tarihi yazım geleneğine göre yazılmıştır. Farklı olarak tefsir ve Kur'ân ilimleri ile literatürüne dair bilgiler verilmiştir. Bu yönüyle eserin, şekil ve muhtevâ açısından birtakım eksiklikleri bulunmasına rağmen, Kaysî'nin kendisinin de ifade ettiği ve çağdaşı Cevdet Bey'in *Tefsîr Tarihi* adlı eserinde yaptığı gibi; günümüzde ülkemizdeki İlahiyat Fakülteleri'nde okutulan "Tefsir Usulü ve Tarihi" dersi formatına uygun bir "ders kitabı" niteliği taşıdığı söylenebilir.

Tefsir ilminde usûl ile tarih bilgisini birleştiren bu formatı Kaysî de kullanmıştır. Bu formatın, günümüzde ülkemizde ve İslâm dünyasının çeşitli ülkelerinde yüksek dinî öğretime dönük yazılan tefsir kitaplarında kabul gördüğü ve uygulandığı görülmektedir.

Müellif, eserinde yer verdiği tefsirlerin; adı, müellifi, hacmi, yöntemi, etkilendiği ve etkilediği tefsirler, yaygın olup-olmama durumları, hâşiye ve şerhleri, rivayetleri ele alışı biçimleri, çeşitli âlimlerin bu tefsirler hakkındaki görüşlerine ilişkin bilgiler verir; bazen de olumlu-olumsuz değerlendirmelerde bulunur.

Kaysî, *Târîhu't-Tefsîr*'de fikhî, tasavvufî, felsefî ve ilmî tefsirlere yer vermekle birlikte, bu tefsirleri ekollere göre tasnife tâbi tutmamıştır. Muhtemelen dönemsel olarak daha önce zikrettiği için, son kısımda tanıttığı tefsirleri de *dönem, yöntem* ve (ya) *ekol* açısından bir tasnife tâbi tutmaya gerek görmemiştir.

Belirttiğimiz gibi, günümüze kadar yapılan tefsir tarihi çalışmalarında, *tefsir tarihi yazını* hakkında derli toplu bilgiler bulmak mümkün değildir. Bu sorun, tefsir tarihi yazını ve problemleri üzerine yazılan müstakil çalışmalarla son dönemde giderilmeye çalışılmıştır. Bize göre bundan sonra yapılacak tefsir tarihi çalışmalarında bu durum göz önünde bulundurulmalı ve ilgili eksiklik giderilerek, bu tür eserlerde *tefsir tarihi yazınına* ait bilgilere de yer verilmelidir.

Kaynakça

- A'zami, Muhammed Mustafa. *Kur'ân Tarihi*. çev. Ömer Türker, Fatih Serenli. İstanbul: İz Yayınları, 2006.
- Abay, Muhammet. "Tefsir Tarihi İçin Bir Veritabanı Modeli". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 33-54.
- Ayyıldız, Erol. "Ma'rûf er-Rusâfî", DİA, 2003. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/69-71. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

⁴³ Goldziher, *İslâm Tefsîr Ekolleri*, 19-391; Cevdet Bey, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 11-167; Bilmen, *Tefsir Tarihi I*, 9-161; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, 1/27-341, 2/5-457, 3/3-236; Rûmî, *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr*, 7-172; Kattân, *Mebâhis*, 326-377; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/7-508, 2/7-430; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 13-279.

- Bilmen, Ömer Nasuhi. *(Büyük) Tefsir Tarihi II*. Ankara: DİB Yayınları, 1962.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Tefsir Tarihi I*. Ankara: DİB Yayınları, 1955.
- Birişik, Abdülhamit. "Müfessir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/498-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Birişik, Abdülhamit. "Tabakat (Tefsir)", DİA, 2010. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/290-291. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Câmiatü'l-Ma'rifeti'l-Âlemiyeye. Erişim: 11 Eylül 2014. http://kiu.org/portal/ar/index.php?option=com_content&view=article&id=165:2011-04-16-09-49-00&catid=21:2011-04-16-09-40-10
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi I-II*. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Cevdet Bey. *Tefsir Usulü ve Tarihi*. haz. Mustafa Özel. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2002.
- Cündioğlu, Düccane. "Çağdaş Tefsir tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası". *İslâmiyât* 2/4 (1999), 51-73.
- Çalışkan, İsmail. "Tefsir Tarihi Yazımında Yenilenmenin Gerekliliği -Eleştiriler-Gerekçeler-Teklifler". *Tefsir Eğitim ve Öğretiminin Problemleri [Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri]* 11-12 Haziran 2005. ed. Ömer Kara. 103-114. Bursa: Kurav Yayınları, 2007.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İfav Yayınları, 2003.
- Durmuş, İsmail. "Tabakat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/288-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Goldziher, Ignaz. *İslâm Tefsîr Ekolleri*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Gökkır, Bilal. "Modern Dönemde Kur'an Tarihinin Ortaya Çıkışı: Kur'an'ın Korunmuşluğu Hususunda Oryantalist İddialar ve Müslümanlardan Cevaplar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2012), 9-28.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tefsîr ve Ricâlüh*. Mecmeu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1417/1997.
- İbrahim Eken. "Hayatı ve Vasiyeti". Erişim: 11 Eylül 2014. <http://ibrahimekenhoca.blogspot.com.tr/p/vasiyet.html>
- Karagöz, Mustafa. *Tefsir Tarihi Yazımı ve Problemleri*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2012.
- Kattân, Mennâ'. *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1421/2000.
- Kaysî, Kâsım. *Târîhu't-Tefsîr*. Matbaatü'l-Mecmei'l-İmiyyi'l-İrâkî, 1385/1966.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Tefsir (Literatür)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/290-294. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Nüveyhiz, Adil. *Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâmi hattâ'l-Asri'l-Hâdir*. Müessesetü Nüveyhiz es-Sekâfiyye, 1409/1988.
- Okumuş, Mesut. "Darülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi' Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*. 425-434, İstanbul: Bayrampaşa Belediyesi Yayınları, 2010.
- Okumuş, Mesut. *Tefsir*. ed. M. Akif Koç. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Öztürk, Mustafa. "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. ed. Bilal Gökkır vd. 91-160. Ankara: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011.
- Öztürk, Mustafa. *Tefsir Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Paçacı, Mehmet. "Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. ed. Bilal Gökkır vd. 63-89. Ankara: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2011.
- Rûmî, Fahd b. Abdurrahmân b. Süleyman. *Buhûs fî Usûli't-Tefsîr ve Menâhicüh*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 1419/1988.
- Sofuoğlu, Mehmed. *Tefsîre Giriş*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Sönmezsoy, Selahattin. *Kur'an ve Oryantalistler*. Ankara: Fecr Yayınları, 1998.
- Süyûtî, Celâlüddîn. *Tabakâtü'l-Müfessirîn*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1. Basım, 1396/1976.
- Şehhâte, Abdullah Mahmûd. *Târîhu'l-Kur'ân ve't-Tefsîr*. el-Hey'etü'l-Mısıryye, 1392/1972.

- Şentürk, Mustafa. "Modern Dönemde Kur'ân'ın Türkçeye Çevrilmesi Mâcerası Zeki Mugâmiz'in Türkçe Kur'ân-ı Kerîm Tercemesi". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*. ed. Bilal Gökçür vd. 493-506. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2013.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1421/2000.
- Zerzûr, Adnân Muhammed. *Ulûmü'l-Kur'âni ve İ'câzüh*. Amman: Dâru'l-A'lâm, 1426/2005.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1415/1995.